

УДК 766

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/33.215709>**Віктор МИХАЛЕВИЧ,**

orcid.org/0000-0003-4847-5833

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Київського університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) v.mykhalevych@kubg.edu.ua

ТВОРЧИСТЬ ГАЛИЦЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-КАРИКАТУРИСТІВ У САТИРИЧНИХ ВИДАННЯХ ЛЬВОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано творчість ключових галицьких художників у львівській сатиричній пресі кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме: К. Устияновича, Т. Романчука, Я. Пстрака, Я. Струхманчука.

Наведено об'єднані фактори, загальні стилісові особливості й індивідуальні якості в карикатурах і шаржах художників. Взято до уваги такі дані, як освіта, техніка виконання, художньо-стилісові впливи та індивідуальна манера.

Виявлено, що з розвитком модерну починає еволюціонувати ілюстрація на шпальтах львівських сатиричних видань кінця ХІХ ст.: графіка львівських художників стає більш світлою, тонально не перевантаженою, декоративною та площинною, лінія та пляма відіграють провідну роль, акцентується увага на силуеті, композиція спрощується. Хоча модерн у різних його виявах (символістичному, алегоричному, декоративному) в поєднанні з академізмом мав вплив на галицьких графіків-карикуристів, у їхніх творах завжди присутня національна складова частина.

У дослідженні проведено мистецтвознавчий аналіз яскравих образів в ілюстраціях відомих карикатуристів цього періоду. У карикатурах проявляється гротескність і гіперболізація героїв, акцентування на контрасті між негативним і позитивним. Нестандартні композиційні рішення, динаміка та ритм, розвиток сюжетної лінії, вдала міміка персонажів, віртуозне володіння графічним матеріалом було притаманне галицьким митцям.

Досліджено оформлення провідних сатиричних журналів Львова цього періоду: «Зеркала» та «Страхопуда». Проаналізовано такі складові частини графічного дизайну видань, як: декоративне оформлення, типографіка, колористика, художня верстка. Визначено ідейну спрямованість, проблемно-тематичні та жанрові особливості відповідних часописів.

У статті наголошено, що, хоча дизайн львівської сатиричної періодики здебільшого мав класичний вигляд, у ньому починає відчуватися вплив модерністських тенденцій. Загалом візуальний ряд журналів був витриманий відповідно до політичного курсу видання. Ілюстрації на шпальтах гумористичних видань викривали та засуджували вади тодішніх реалій, а художнє оформлення мало високу художню якість. Тому творчість українських художників-карикуристів Львова кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграла важливу роль у становленні українського графічного мистецтва та дизайну.

Ключові слова: карикатура, шарж, ілюстрація, сатиричне видання, Львів.

Viktor MYKHALEVYCH,

orcid.org/0000-0003-4847-5833

Candidate of Cultural Studies, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Borys Grinchenko Kyiv University

(Kyiv, Ukraine) v.mykhalevych@kubg.edu.ua

CREATIVITY OF GALICIAN CARTOONISTS IN SATIRICAL EDITIONS OF LVIV OF THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes the work of key Galician artists in the Lviv satirical press of the late XIX – early XX centuries, namely K. Ustyanovych, T. Romanchuk, J. Pstrak, J. Strukhmanchuk and others.

The unifying factors, general stylistic features and individual qualities in the cartoons of the artists are given. Data such as education, technique, artistic and stylistic influences and individual style are taken into account.

It is revealed that with the development of Art Nouveau the illustration on the columns of Lviv satirical editions of the end of the XIX century begins to evolve: graphics of Lviv artists become lighter, not overloaded, decorative and planar, line and spot play a leading role, attention is focused on the silhouette, the composition is simplified. Although Art Nouveau in its various manifestations (symbolist, allegorical, decorative) in combination with academicism had an impact on the Galician graphic artists, but there is always a national component in their works.

An art analysis of vivid images in the illustrations of famous graphic artists of this period is conducted in the study. The caricatures show the grotesqueness and hyperbole of the characters, emphasizing the contrast between the negative and the positive. Non-standard compositional solutions, dynamics and rhythm, development of the plot line, successful facial expressions of the characters, virtuoso mastery of graphic material are inherent to Galician artists.

The design of the leading satirical magazines of Lviv of this period, namely "Zerkalo" and "Strahopud", is studied. Such components of graphic design of publications as decorative design, typography, coloristics, artistic typesetting are analyzed. The ideological orientation, problem-thematic and genre features of the corresponding magazines are determined.

The article emphasizes that although the design of Lviv satirical periodicals mostly had a classical look, the influence of modernist tendencies begins to be felt. In general, the visual range of magazines was maintained in accordance with the political course of the publication. Illustrations on the pages of humorous publications exposed and condemned the shortcomings of the realities of the time, and the decoration was of high artistic quality. Therefore, the work of Ukrainian cartoonists in Lviv in the late XIX – early XX centuries played an important role in the formation of Ukrainian graphic art and design.

Key words: caricature, cartoon, illustration, satirical edition, Lviv.

Постановка проблеми. Дослідження графіки й оформлення періодики Львова кінця XIX – початку XX ст. (до Першої світової війни) надає розуміння не тільки українських культурних традицій графічного мистецтва, але й загальноєвропейських. Це пояснюється тим, що Галичина тоді була своєрідним містком між Заходом і Сходом.

Українські видання австро-угорської доби є недостатньо дослідженим явищем культури України. Повною мірою не розкриті значення та роль оформлення гумористичної періодики цього періоду у формуванні українського графічного мистецтва та дизайну. Дослідження сатиричної графіки галицьких художників у львівських сатиричних часописах зазначеного періоду сприяє глибшому розумінню культурних, соціальних і політичних процесів Галичини на зламі століть.

У зв'язку з цим стає актуальним аналіз творчості ключових, на наш погляд, художників-карикуристів та оформлення провідних львівських сатиричних часописів кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз досліджень. У процесі роботи над дослідженням творчості галицьких художників-карикуристів у сатиричних виданнях Львова кінця XIX – початку XX ст. були використані відповідні наукові джерела: висвітлення теми сатиричної графіки Галичини знаходимо у працях М. Фіголя, детальний аналіз сатиричних ілюстрацій присутній у розвідках А. Іжевського, особливості рисунку галицьких майстрів розглянуто у працях Ю. Майстренко-Вакуленко, стилістичні особливості у графіці галичан досліджено у доробках Т. Сидорик.

Незважаючи на вищезгадані наукові розвідки, ця тематика не достатньо вивчена, особливо це стосується художнього оформлення сатиричних часописів Львова відповідного періоду.

Мета статті – проаналізувати графічні особливості карикатур галицьких митців і художнє оформлення львівських сатиричних видань кінця

XIX – початку XX ст. Простежити, які фактори об'єднували художників-карикуристів зазначеного періоду та впливали на їхню творчість.

Виклад основного матеріалу. Відносна свобода преси та місцями лібералізація Австро-Угорської політики надали поштовх для розвитку різноманітних видань. Особливо це стосується гумористично-сатиричних часописів Львова кінця XIX – початку XX ст.

Попри те, що із середини XIX ст. в Галичині починає відбуватися національне українське відродження, львівська інтелігенція була поділена на різноманітні групи, які мали свої політичні та культурні погляди: народовці, москофіли, полонфіли та ін. Це віддзеркалилося на концепціях популярних сатиричних часописах Львова. Сатирики намагалися висміювати ідеї своїх опонентів і пропагувати власні на шпальтах популярних видань, але ці видання включали у себе не лише гостру політичну та соціальну, але й побутову сатиру. Неодмінною складовою частиною львівської сатиричної періодики є карикатура та шарж, а також відповідне оформлення видань.

Наприкінці XIX – початку XX ст. ще не було диференціації періодики за типом. Класифікація видань була відносною та базувалася на змісті, форматі, складанні шпальти, типографіці та ілюстративно-графічному оформленні.

Наведемо технічні та художні особливості дизайну львівського сатиричного видання відповідного періоду.

Об'єм сатиричного часопису складав приблизно 8–16 сторінок, друкувався на цупкому папері формату приблизно 36x24 см, найчастіше був чорно-білим (залежно від технічних особливостей типографії). Композиція титульної сторінки зазвичай була центрованою з головною великою ілюстрацією, титульний шрифт обкладинки – декоративний, великого кеглю. Графічні допоміжні елементи, такі як віньетки, заставки,

кінцівки, рамки, не перевантажували видання. Ілюстрації в сатиричних журналах були наявні практично на кожній сторінці. Видання здебільшого склалися антиквою. Популярною технікою репродукування ілюстрації була літографія. Карикатури часто не підписувалися, ставилися псевдоніми чи монограми, що ускладнює визначення авторства робіт.

Переважно провідні сатиричні видання Львова дотримувалися класичної подачі візуального матеріалу, але на їхнє оформлення та ілюстрації не могли не вплинути європейські модерністські тенденції. Як зазначає А. Іжевський: «У художній стилістиці сатиричної графіки поруч із популярними натурними жартівливими начерками стала переважати декоративність і площинність. Свідченням цього були успіхи в ілюструванні знакових видань у Галичині – «Зеркала», «Страхопуда», *Śmigus* і «Комара», які висміювали й одночасно популяризували модерністичні тенденції в мистецькому житті початку ХХ ст.» (Іжевський, 2009: 283).

Розглянемо більш детально популярні львівські гумористичні видання «Зеркало» та «Страхопуд» у плані художнього оформлення.

Львівський сатиричний часопис «Зеркало» належав народовцям, яких турбували українсько-польські відносини, проблеми засилля російського самодержавства й австрійська політика у Галичині.

У класичній титульній ілюстрації до «Зеркала» редактор і одночасно головний художник часопису К. Устиянович символічно протиставляє образ жінки-ангела, яка тримає дзеркало, образу диявола-сатира. (Титульна ілюстрація, «Зеркало», Львів, 1882. № 1). Можливо, жінка у вуалі з терновим вінцем символізує справедливість, а диявол, що вказує на дзеркало, – відображення усієї нечисті, але в сатиричній формі. На задньому плані ми можемо спостерігати собор св. Юра. Над головною ілюстрацією художник розмістив по дузі світлим рукописним декоративним шрифтом назву часопису.

Архітектоніка видання має рубрикацію з темними насиченими ілюстраціями та світлими витонченими, що надає на шпальтах візуальний ритм. Позитивні та негативні герої зазвичай не перетиналися. Загалом ілюстративний ряд займав більшу площу часопису. Були наявні карикатури на злобу дня: політичні, соціальні, побутові. У часописі зустрічається багато шаржів героїв-сучасників та історичних постатей із доволі точною передачею портретної схожості та детальною проробкою.

Нерідко за гостроту подачі матеріалу з часописом «Зеркало» судилася держава. У зв'язку з цим редакції навіть довелося перейменувати видання на «Нове зеркало».

Загалом часопис вдало відкриває модерністські тенденції, зокрема сецесії, у графіці та графічному дизайні того періоду.

Перейдемо до наступного сатиричного часопису – «Страхопуд», який друкувався «язичієм». Московфільський «Страхопуд» мав потужну фінансову підтримку, що вплинуло на якість наповнення та поліграфію журналу.

На відміну від віденського «Страхопуда», у якому здебільшого насміхалися з п'яниць і вуличних бійок, у львівському часописі на перший план виступає пропаганда єдності галичан із російським народом, критика української мови, а також «сполщення». Але для відволікання читачів від політичної карикатури у виданні присутні ілюстрації на побутову тематику. Вони виконані в більш легкій манері та нагадують комікси.

Обкладинка журналу, яка довгий час була незмінна, зображала опудало з помелом і сокирою на фоні рослинного орнаменту, фантастичних тварин і гір (Титульна ілюстрація, «Страхопуд», Львів, 1893. № 1). Ця ілюстрація, виконана в академічній манері, символізує оборону засобами сатири від недругів. Над титульною ілюстрацією аркоподібно розташована декоративним деформованим шрифтом назва журналу.

Якість ілюстративного матеріалу часопису еволюціонувала від рисунків-начерків до сюжетних композицій із високою деталізацією. Редактори залучали до ілюстрування художників з академічною освітою, а також самоуків, але з високою гуманітарною обізнаністю. Це дало позитивний результат у вигляді різноманітних цікавих ілюстрацій, починаючи від лубочного рисунку та начерку до зображення, що може нагадувати середньовічну гравюру.

Звернемося до аналізу творчості ключових, на наш погляд, галицьких художників-карикатуристів у львівських сатиричних виданнях досліджуваного періоду.

На митців Галичини впливали такі європейські модерністські мистецькі течії, як паризький ар-нуво, мюнхенський югендштіль, а особливо – віденський сецесіон.

Хоча львівські художники-карикатуристи починають освоювати модерністські прийоми, загалом академізм і реалізм виступають на першому місці в їхній творчості. Як зазначає дослідниця Ю. Майстренко-Вакуленко: «В основі шаржу та карикатури львівських митців кінця ХІХ – початку

XX ст. лежить принцип реалізму: рисунки мають просторово-об'ємний характер, фіксують момент дії, стану, наголошуючи на їхніх особливо виразних аспектах» (Майстренко-Вакуленко, 2015: 80).

На сторінках сатиричних видань свою творчість представляють такі відомі художники-графіки, як: Корнило Устиянович, Тит Романчук, Ярослав Пестрак, Яків Струханчук та ін.

Розпочнемо з дослідження творчої спадщини К. Устияновича в журналі «Зеркало», де художник був одночасно головним редактором.

К. Устиянович – випускник Віденської академії мистецтв, поєднував академічний рисунок із народним розписом і гравюрою, що надавало більшій художній виразності героям його карикатур і яскраве графічне вираження усьому виданню «Зеркало».

Проаналізуємо героїв карикатур художника більш детально.

Устиянович висміює псевдопатріотизм своїм політичним шаржем «Патрітник», у якому зображає гіперболізований образ чоловіка, одягненого, як гетьман із шаблею та барабаном («Зеркало», Львів, 1882. № 13). Художник звертається до побутових тем, зображаючи шаржі на вигаданого героя Пафнутія Болячку (старого холостяка) та його прихильниць («Зеркало», Львів, 1882. № 2. С. 20). У карикатурі «Золотий хлопець» художник насміхається з піжонства («Зеркало», Львів, 1882. № 2. С. 21).

Відомий образ Микити Хруня, зображеного Устияновичем, став класикою української карикатури. Цей персонаж зооморфного вигляду (помісь свині та людини) уособлює п'янство, ненажерливість, продажність аморального і хитрого виборця. Часто Хрунь зображується з їжею та пляшкою горілки («Зеркало», Львів, 1882. № 3.). Цікаво вписаний цей герой у симетричну ілюстрацію «Не в раю» («Зеркало», Львів, 1882. № 10. С. 8). У центрі композиції райське дерево, стовбур якого обвитий змієм-спокусником, з дерева звисають різноманітні лакомства, а під деревом розміщені галицькі типажі, серед яких присутній Микита Хрунь. Цією роботою художник намагався показати процес спокушання виборців. Загалом митець вдало використовує зооморфізм для підкреслення художнього ефекту, наприклад, лелеку-літератора з пером у кожусі й окулярах на дзьобі – карикатура «Дороги Краєне!» («Зеркало», Львів, 1882. № 22). Цей персонаж втілює доброго сатирика, що протистоїть нечисті у вигляді змії і жаб.

Устиянович неодноразово звертається до автошаржу, наприклад, коли малює себе як редактора «Зеркала», заваленого листами читачів («Зер-

кало», Львів, 1882. № 1. С. 3), або як дотепний автопортретний образ – «Вычоса» («Зеркало», Львів, 1882. № 1. С. 4). Вичоса – це позитивний герой, який має вичісувати різну нечисть.

Наступний провідний художник «Зеркала» – Т. Романчук, випускник Краківської академії красних мистецтв.

Романчук часто використовував техніку туш, перо для лінійно-штрихового рисунку. Це дозволяє митцю робити як детально пророблені насичені ілюстрації, так і практично прозорі, лінійні.

Для того, щоб розкрити сюжет, карикатурист застосовує складну композицію, що вміщує декілька сцен одночасно, наприклад «Кодекс Карний в ілюстраціях» («Зеркало», Львів, 1890. № 2, № 17) або «Коломийки з образками» («Зеркало», 1890. № 20). Такі композиції ілюстратор об'єднує за допомогою рамок і рослинних елементів. Незважаючи на складність цих композицій, митцю вдається тримати площинність сторінки, а персонажі намальовані динамічними, з характерною мімікою.

Класично побудована ілюстрація Романчука «Цариця Слава» («Зеркало», Львів, 1891. № 11. С. 8). У центрі розташована цариця, оточена козацтвом і патріотичними гаслами, а ліворуч показані гротескні москвофіли, яких підганяють нагайкою. Хоча персонаж цариці губиться за героями на передньому плані, рух козаків зліва направо надає композиції динаміки.

Символізм проявляється у карикатурі художника «Дарма, клапоушенки! Руська гімназія не морковь!» («Зеркало», Львів, 1886. № 15). В ілюстрації Романчук зображає жінку із щитом на п'єдесталі, яка уособлює українську науку й освіту. З обох боків її намагаються скинути свині, що символізують тих, хто нищить українську освіту. Віртуозна техніка пером і класична лінійна манера художника надають роботі легкості.

Для більшого ефекту митець застосовує гіперболізацію, наприклад, у карикатурі «Безголов'я руського клубу у Відні» («Зеркало», Львів, 1889. № 24), де у героїв завеликі голови.

Перейдемо до творчості Я. Пестрака, що навчався в Мюнхенській академії мистецтв. У творчості художника проявляються відголоски від пізнього романтизму до імпресіонізму та модерних течій.

Пестрак висвітлює у своїх рисунках до журналу «Комар» соціальні та політичні проблеми. Наприклад, в ілюстрації «Протиставлення образу України Темноті» художник використовує класичну композицію, побудовану на контрасті. Центральний персонаж – це «Україна», прекрасна дівчина,

яка благословляє народ, що тягнеться до неї, а внизу у темних тонах зображено «Темноту» – стару жінку, що йде геть («Комар», Львів, 1900 № 6. С. 2).

В оформленні обкладинок до «Комара» Пестрак застосовував веселі комічні образи. Художник не обмежувався ілюстраціями в «Комарі», він також виконує для журналу колонтитули та заставки.

Наступний художник, до творчості якого ми звернемося, – Я. Струханчук. На початку ХХ ст. він тільки завершив навчання у Краківської академії красних мистецтв, але вже тоді сформувався як художник-графік. Манера митця була близька до карикатур-начерків Пестрака.

Теми карикатур Я. Струханчука в «Комарі» здебільшого висвітлювали суспільні проблеми: сатиру на вибори, сцени із солдатської служби та побуту, висміювання пияцтва.

Патріотичною й оригінальною в композиційному плані виглядає карикатура «Посунь ся Ляше – Най і Русин сяде» («Комар», Львів, 1901. № 7. С. 8). На малюнку зображено галичанина, що виштовхує шляхтича з мапи Галичини.

Дотепними є шаржі художника 1905 та 1910 рр. на Михайла Грушевського. Гіперболізований герой (завелика голова) на обох малюнках тримає книгу та перо. На шаржі 1905 р. це книга «Історія України-Русі», на шаржі 1910 р. це розворот книги, на якому написано: «Спочатку було слово». Якщо на ранньому шаржі Грушевський

виступає великим ученим, то на більш пізньому – це вже мудрець в образі бога з нимбом. Загалом ці шаржі є добрими та показують шанобливе ставлення художника до М. Грушевського, але з гострим гумором.

Висновки. Було досліджено, що дизайн провідних львівських сатиричних часописів ґрунтувався на класичних засадах, але в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в оформленні галицької періодики спостерігаються модерністські трансформації. Поступово відбувається еволюція ілюстрації та декору. Об'ємно-просторова графіка стає більш площиною, на зміну насиченій штриховці приходить легкий лінійний рисунок, у якому посилюється роль контуру.

Підсумовуючи, наведемо об'єднавчі фактори у творчості вищезгаданих графіків-карикатуристів. По-перше, галицькі художники мали західну художню класичну академічну базу. По-друге, практично усі при створенні ілюстрацій до часописів використовували техніку літографії або тушперо та супроводжували малюнки креолізованим текстом. По-третє, під впливом західних модерністських течій у роботах галицьких майстрів проступають модерні елементи, хоча їхня творчість виглядає доволі академічно. По-четверте, художники часто застосовують гротескові пропорції фігур персонажів, висміювання і популяризацію якогось героя чи явища, протиставлення негативного і позитивного, прекрасного і потворного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Іжевський А. Майстри сатиричної графіки Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття в обороні українськості. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. № 6. С. 274–294.
2. Іжевський А. Образна структура у графіці поч. 80-х рр. ХІХ ст.: сатира часопису «Дзеркало». *Народознавчі зошити*. 2009. № 3–4 (87–88). С. 447–457.
3. Іжевський А. Українська сатирична графіка у Галичині другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.: еволюція художньо-образної системи : автореф. дис. : 17.00.05. Львів, 2009. 17 с.
4. Майстренко-Вакулєнко Ю. Рисунок у творчості галицьких майстрів (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.). *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2015. № 26. С. 75–87.
5. Сидорик Т. Творчість художника Тита Романчука у розвитку сатиричної графіки Львова та модерних мистецьких напрямків кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник ХДАДМ*. 2010. № 1. С. 158–162.
6. Фіголь М. Графіка львівських сатиричних журналів ХІХ – поч. ХХ ст. *Жовтень*. 1978. № 2. С. 120–123.
7. Фіголь М. Пестрак Ярослав: Життя і творчість художника, 1878–1916. Київ : Мистецтво, 1966. 68 с.

REFERENCES

1. Izhevskiy A. Maistry satyrychnoi hrafiky Halychyny kintsia ХІХ – pochatku ХХ stolittia v oboroni ukrainskosti. [Masters of satirical graphics of Galicia in the late ХІХ – early ХХ century in defense of Ukrainianness]. *Art culture. Actual problems*. 2009. № 6. P. 274–294 [in Ukrainian].
2. Izhevskiy A. Obrazna struktura u hrafitsi poch. 80-ykh rr. ХІХ st.: satyra chasopysu “Dzerkalo”. [Figurative structure in the graphics of the beginning. 80s of the ХІХ century: satire of the magazine “Dzerkalo”]. *Ethnographic notebooks*. 2009. № 3–4 (87–88). P. 447–457 [in Ukrainian].
3. Izhevskiy A. Ukrainska satyrychna hrafika u Halychyni druhoi polovyny ХІХ st. – pochatku ХХ st.: evoliutsiia khudozhno-obraznoi systemy: avtoref. dys.: 17.00.05. [Ukrainian satirical graphics in Galicia in the second half of the ХІХ century. – the beginning of the ХХ century: evolution of art-image system: author’s ref. dis. : 17.00.05]. Lviv, 2009. 17 p. [in Ukrainian].

4. Maistrenko-Vakulenko Yu. Rysunok u tvorchosti halytskykh maistriv (kinets XVII – pochatok XX stolittia). [Drawing in the works of Galician masters (late XVII – early XX century)]. *Bulletin of the Lviv National Academy of Arts*. 2015. № 26. pp. 75–87 [in Ukrainian].
5. Sydoryk T. Tvorchist khudozhnyka Tyta Romanchuka u rozvytku satyrychnoi hrafiky Lvova ta modernykh mystetskykh napriamkiv kintsia XIX – pochatku XX st. [Creativity of the artist Tit Romanchuk in the development of satirical graphics of Lviv and modern artistic trends of the late XIX – early XX centuries]. *HDADM Bulletin*. 2010. № 1. P. 158–162 [in Ukrainian].
6. Fihol M. Hrafika lvivskykh satyrychnykh zhurnaliv XIX – poch. XX st. [Graphics of Lviv satirical magazines of the XIX – early XX century] *Zhovten*, 1978. С. 2. S. 120–123 [in Ukrainian].
7. Fihol M. Pstrak Yaroslav: Zhyttia i tvorchist khudozhnyka, 1878–1916. [Pstrak Yaroslav: Life and work of the artist, 1878–1916]. Kyiv: Art, 1966. 68 p. [in Ukrainian].